

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ՐԴ ԴԱՐԻ ԴԱՋՖՈՒՄ

Դ

Հինգերորդ դարը մեր հին պատմութեան հետաքրքրական շրջաններից մէկն է. այս շրջանում տեղի է ունենում մի երկարատև ընդհարում երկու զօրաւոր տարրերի—հոգեկան և մարմնաւոր ոյժերի մէջ: Մարմնաւոր ոյժը աշխատում է ճնշել, սպանել հոգին—մարդկային խիղճն ու համոզմունքը. իսկ հոգին, որչափ էլ թոյլ և անօգնական, դարձեալ չէ մեռնում. նա պաշտպանւում է, յաղթում, յաղթւում, բայց չէ ընկճւում, մինչև որ մարմնաւոր ոյժը յոգնում է, համոզւում է որ հոգին անմեռ է, և թողնում է նրան ազատ: Հոգեկան ոյժի, խղճի յաղթանակ՝ կոպիտ, բռնի, նիւթական ոյժի դէմ—այս մխիթարական երևոյթըն է մեզ պատկերացնում մեր պատմութեան հինգերորդ դարը:

Մարմնաւոր ոյժը՝ Պարսկաստանն էր, Սասանեան հարստութեան ժամանակ: Նա այնքան հզօրացած էր հինգերորդ դարում, որ համարձակ կարող էր պարծենալ, թէ իրան հաւասարը չը կայ աշխարհում ոչ մի տեղ. Բիւզանդական կայսրութիւնը, ներքին կազմակերպութեան մէջ թուլացած, երկպառակութիւնների և կրօնական վէճերի ասպարէզ դարձած, մի քանի անգամ պարտութիւն էր կրել պարսիկներից և զգուշանում էր նորանոր ընդհանրումներից, գուշակելով որ դրանց հետեանքը կարող են լինել նորանոր պարտութիւններ: Պարսկաստանի հիւսիսին, ձիւտ է, սպառնում էին Հեփթաղները, բայց սրանք աւելի ասպատակութիւններով էին նեղում Պարսկաստանը, քան իբրև կազմակերպուած տէրութիւն՝ քաղաքական ախոյեան հանգիստանում: Ուրիշ հակառակորդներ չունէր Պարսկաստանը այս ժամանակ:

Եւ նա, գիտակցելով իր աննուաճելի զօրութիւնը, մտածեց կուլ տալ, պարսիկների հետ ձուլել հպատակ փոքր ազգութիւնները, որոնց մէջ ամենից նշանաւոր էին Հայերը: Հպաս-

տան այս ժամանակ ունէր ղեռ սեփական թագաւորներ, բայց նրանք ներքուստ բոլորովին թուլացած, հեղինակութիւնից զրկուած էին, իսկ արտաքուստ՝ հպատակ էին Պարսկաստանի արքայից արքաներին, իբրև նրանց վասսալներ: Երևանի խաները 19-րդ դարի սկզբում աւելի իրաւունքներ էին վայելում իրանց իշխանութեան յանձնուած նահանգում, քան Հայոց Արշակունի թագաւորները չորրորդ դարի վերջերին և հինգերորդի սկիզբներին: Նախարարական բազմաթիւ տոհմերը, որոնք ներքին գլխաւոր պատճառն էին Արշակունի թագաւորութեան թուլանալուն՝ աջակցեցին Պարսկաստանին՝ բոլորովին վերացնելու իրանց ազգային անկախութեան վերջին նշոյլն էլ:

Հայ նախարարները միանգամայն զուրկ էին ազգային ինքնաճանաչութիւնից. դրանցից ամեն մէկը իրան համարում էր առանձին ցեղ. նրանց մէջ չը կար ներքին, բարոյական կապ, իբրև նոյն հայրենիքի որդոց, իբրև նոյն ազգի զաւակների մէջ, այլ շատ յաճախ ցեղական անհաշտ թշնամութեամբ նրանք զինուած էին միմեանց դէմ և իրար ուժասպառ անում: Բազրատունիք, Սիւնիք, Ռշտունիք և այլն—առանձին անկախ աշիրաթներ էին կազմում և այնպէս էլ գիտէին, որ իրանք Բազրատունի, Սիւնի, Ռշտունի են, բայց ոչ թէ հայ. ինչպէս այժմեան քուրդ աշիրաթները, որոնք իրանց կոչում են աշիրաթի անունով և ոչ թէ ընդհանուր ազգային անունով: Նրանց ցեղապետներն էլ, այսինքն նախարարները, ոչնչով չէին տարբերւում այժմեան քուրդ բէգերից—նոյն սովորութիւնները, նոյն բացակայութիւնը քաղաքական և ազգային ճանաչողութեան: Արշակունի թագաւորները իսկապէս առաջին նախարարական տունն էին կազմում միւս նախարարների մէջ և նրանցից գերիշխան էին ճանաչուած: Նրանք ունենում էին անձնական քաջութիւն և քաղաքական տակաւ կարողանում էին հաշտ և հպատակ պահել նախարարական տոհմերը. իսկ երբ նրանք թոյլ անձնաւորութիւններ էին լինում, այն ժամանակ կապը բոլորովին խզւում էր, և իւրաքանչիւր նախարարական տոհմ հպատակւում էր միայն և միայն իր սեփական դիտումներին: Մի շարք թոյլ և վատաբարոյ թագաւորների օրերում՝ թագաւորի հեղինակութիւնը բոլորովին ընկաւ, և նրա լինել կամ չը լինելը արդէն կախումն ունէր նախարարների քմահաճոյքից: Եւ ահա նախարարները հինգերորդ դարի երեսնական թուականների սկզբին որոշեցին դիմել Պարսից Վռամ (Ն) թագաւորին և խնդրել, որ իրանց ընդ միշտ ազատէ Արշակունի թագաւորներից և Հայաստանը կառավարէ պարսիկ մարզպաններով (խաներով): Զուր էր աշխատում Սահակ կաթողիկոսը նրանց հասկացնել, թէ ինչ ազգա-

Վեաս քայլ է, որ նրանք մտադիր են անել, սեփական թագաւորը որչափ էլ վատ լինի՝ այնու ամենայնիւ գերադասելի է օտարից. «Ի՞նչպէս փոխեմ իմ հիւանդ ոչխարը առողջ գայլի հետ, որի հէնց առողջութիւնը պատուհաս կը լինի մեզ համար», ասում էր նա. «Ի՞նչպէս անօրէնների ձեռքը մատնեմ իմ բնիկ թագաւորին»: Բայց իզո՞ւր, նախարարների մէջ պակաս էր մի կարեւոր բան—այդ «իմը», «մերը», «ազգայինը» ըմբռնելը: Արշակունի հայ թէ Սասանեան պարսիկ կը լինի նրանց թագաւորը—այդ միևնոյնն էր նրանց համար: Հեռատես և ազգային ինքնաճանաչութիւն ունեցող կաթողիկոսի յորդորները անհետևանք մնացին, խրատները՝ անհասկանալի. նախարարները իրանց մտադրութիւնը իրագործեցին: Վռամը Պարսկաստան կանչեց վերջին Արշակունի հայ թագաւորին, Արտաշէսին, զրկեց թագաւորութիւնից ու պահեց Պարսկաստանում, և մի պարսիկ խան ուղարկեց Հայաստանի կառավարիչ: Սահակ կաթողիկոսն էլ մեղադրուեց՝ իբրև Պարսկաստանի շահերին վնասակար և յուսատէր կուսակցութեան պարագլուխ, ուստի նոյնպէս զրկուեց կաթողիկոսութիւնից: Այս անցքը կատարուեց մօտաւորապէս 430 թուականին:

Այսպիսով Պարսկաստանի ցանկութիւնը մասամբ հեշտութեամբ իրագործուեց, նոյն-իսկ հայ իշխանների ինդրանօք: Մնում էր մի քայլ էլ անել—Հայաստանից քրիստոնէական կրօնը վերացնել ու հայերին զրադաշտական կրօնին վերադարձնել. սրանով հայերը միանգամայն կը բաժանուէին քրիստոնէայ յոյներից և կը ձուլուէին պարսիկների հետ, որոնց կուլտուրական ազդեցութիւնը արդէն խիստ մեծ էր նրանց վրայ: Այս ձախող մտադրութիւնը որոշեց գլուխ բերել Յազկերտ Բ-ը: Սա մի խրոխտ, հզօր և կրօնամոլ անձն էր. նա յաղթել, ահաբեկել էր յոյներին այն աստիճան, որ Փոքր Թէոդոս կայսրը յանձն առաւ կատարել նրա բոլոր պահանջները, նոյն-իսկ համաձայնեց նրա ձեռքը մատնել այն պարսիկներին, որոնք քրիստոնէութեան պատճառով փախել էին նրա վրէժխնդրութիւնից և ապաւինել Բիւզանդիային: Նա մեծ յաղթութիւն տարաւ և Հեփթաղների դէմ, աւեր ու կոտորած սփռելով նրանց երկրում: Նա գոռոզացաւ իր աջողութիւններով. վստահ էր, որ ոչ մի բան անկարելի չէ իր կամքի համար. կ'սսէ՝ և կը կատարուի—այսպէս էր ինքը համոզուած. նոյն հաւատը արծարծում էին նրա մէջ և մոգերն ու իշխանները: Եւ ահա նա կամեցաւ իր հպատակ բոլոր ազգութիւնները մոգութեան (զրադաշտական կրօնին) դարձնել, արեգակի ու կրակի երկրպագուներ: Այս ցանկութիւնը ոչ միայն քաղաքական նպատակ ունէր—մանր ազգութիւնները ձուլել ու

պարսկացնելու և յոյներէյ հեռացնելու, այլ և բղխում էր նրա կրօնական մոլեռանդութիւնից, որի մէջ նրան աւելի ամբաստանում էին պարսից հոգեւորականները, մոգերը: Նա խեղճ ասորիներին էլ հալածանքի ենթարկեց յոյն եկեղեցականների հետ կրօնական թղթակցութիւններ ունենալուն պատճառով. նա հրէաներին էլ նեղեց հաւատի պատճառով և արգելեց շարաթօրը սուրբ պահել: Գլխաւոր ուշադրութիւնը նա դարձրեց հայերի վրայ, որովհետեւ նրանք ամենից ազգու և կարեւոր ազգութիւն էին կազմում պարսից հպատակ բոլոր ազգութիւնների մէջ, և երբ նրանք ենթարկուէին թագաւորի հրամանին՝ աւելի փոքր ազգութիւնները, ինչպէս վրացիք, աղուանները, ասորիք և շատ ուրիշները, հեշտութեամբ կը ձուլուէին, ոմանք երկիւղից, ոմանք՝ հետեկով հայերի օրինակին:

Եւ ահա օգտուելով այն հանգամանքից, որ հայ նախարարներն իրանց զինուորական ոյժերով Պարսկաստանումն էին, արքայի թշնամիների դէմ կռուելու համար կանչուած՝ մի օր Յագեկերտը բացարձակ յայտնեց նրանց իր կամքը. «Եթէ վաղը, արեգակը ծագելու ժամանակ, ինձ հետ միասին նրան չերկրորդ պագէք և աստուած չը դաւանէք՝ բոլորիդ էլ բանտի ու աքսորի մէջ կը մաշեմ ու ձեր աշխարհը զօրք ուղարկելով քարուքանդ կ'անեմ»: Իշխանները չը զիջեցին ու բանտարկուեցին: Բանտում նրանք աւելի մեղմացան. նրանք որոշեցին, գոնէ երեսանց, մոգութիւնը յանձն առնել և ազատութիւն գտնելով՝ հայրենիք վերադառնալ, իրանց տուն ու տեղը պաշտպանել: Յագեկերտը ուրախացած՝ նրանց շատ պատիւներ տուեց, կազմակերպեց բանակներ՝ զօրքերի և մոգերի, որոնց նախարարների հետ դրեց և ուղարկեց Հայաստան, որպէսզի այնտեղ բռնի մտցնեն արեգակի ու կրակի պաշտամունքը: Դեռ ճանապարհին մոգերը վիճակ էին ձգում, բաժան-բաժան էին անում. Հայաստանը, թէ որ մասը ով պէտք է ստանայ, որքան ժամանակում նոր՝ լոյս հաւատը պէտք է տարածուի ու հաստատուի այնտեղ: Մանրամասն ծրագիրներ էին կազմում նոր հաւատացեալների նիստ ու կացի մէջ մտցնուելիք փոփոխութիւնների մասին՝ ինչպէս պահանջում էր նոր հաւատը:

Այսպէս մի հզօր թագաւորի անդառնալի հրամանը, բազմաթիւ զօրքերը, որոնց հետ միացել էին Հայաստանի ուրացած առաջաւոր մարդիկը, մոլեռանդ ու շահասէր մոգերի խումբը, հարստահարութիւնն ու մահը՝ միացան թոյլ, անկազմակերպ, անառաջնորդ մի աշխարհի դէմ՝ նրան հաւատաւորութիւն անելու համար:

Բայց կար մի զօրութիւն, որի նշանակութիւնը, նոյն-իսկ

գոյութիւնը ի նկատ չէր առել թշնամին,—այնքան աննշմարելի չնչին բան էր այն: Եւ սակայն այդ աննշմարելի փառքիկ զօրութիւնը միկրօբային յատկութեամբ, աճեց, բազմացաւ, լցրեց ամբողջ երկիրը, մտաւ վանքերն ու խուցերը, ապարանքներն ու խրճիթները, պատուաստի հիւթի նման տողորեց ժողովրդի հոգին, նրան անդգայ դարձրեց սպառնալիքների ու հալածանքների, մինչև անգամ մահի դէմ: Այդ հրաշալի զօրութիւնը, հոգիներ պատուաստող այդ միկրօբը, ցրուած, անկազմակերպ ժողովուրդը միացնող, կազմակերպող այդ ոյժը հայերէն այբուբենն էր: Հայոց զիրը կոռելու դուրս եկաւ Սասանեան հզօր արքայի, Յաղկերտ Բ-ի բռնն հրամանի ու նրա զօրքերի դէմ:

Դեռ հինգերորդ դարի սկզբներին, մի տարօնեցի հայ մարդ, թողնելով աշխարհական պաշտօններն ու զբաղմունքները՝ նուիրել էր իրան հոգևոր կեանքի. դառնալով վարդապետ՝ թափառում էր նա գաւառից գաւառ, Հայաստանի խուլ ու մութ անկիւններում քարոզում էր Աստծու խօսքը: Հայոց եկեղեցիներում մինչև այդ ժամանակ ասորերէն լեզուով էր կատարւում ժամերգութիւնը, և ժողովուրդը, բացի անհասկանալի քրթմնչոցից ու մոմոցից՝ ոչինչ չէր լսում իր հոգևոր հովիւների բերանից ու տրտում, անմխիթար դուրս էր գալիս եկեղեցուց, չը հասկանալով, թէ ինչու ինքը զրկուեց իր նախկին, պայծառ և ուրախ հեթանոսական կրօնից, ինչու իր շինքին փաթաթուեց անհասկանալի ասորերէն քրթմնչիւնը, ինչով նորամոյժ և օտար քրիստոնէական կրօնը լաւ է իր նախկին, ազգային կրօնից: Բայց տարօնեցի քարոզիչը մի դարմանալի նորութիւն էր մտցնում այն տեղերում՝ ուր չըլուծ էր քարոզելու. նա հայերէն լեզուով խօսում էր եկեղեցում ժողովրդի հետ. ժամերգութեան աղօթքները, ընթերցուածքները թարգմանում, բացատրում էր ժողովրդին մատչելի հայերէն լեզուով, և նկատում էր, ինչպէս ժողովուրդը, ուրախութեան արտասուքով աչքերը լցուած, մխիթարուած, գոհ սրտով մեկնում էր եկեղեցուց, ինչպէս դիմում էր իրան ու խնդրում, որ միշտ իր հետ մնայ, շարունակ բացատրէ, սովորեցնէ Աստծու խօսքը: Բայց ինչպէս անէր քարոզիչը. ինքը մի մարդ էր, իսկ կենդանի խօսքի ծարաւ էր ամբողջ Հայաստանը: Եւ ահա, Գողթան լեռների ու ձորերի մէջ թափառելիս տարօնեցի քարոզիչը երկնեց իր հանճարեղ միաբը—ստեղծել հայոց լեզուի այբուբեն, թարգմանել Աստուածաշունչն ու եկեղեցական գրքերը և բոլոր հայոց եկեղեցիներում մտցնել ժամերգութիւն ժողովրդին հասկանալի, մայրենի հայերէն լեզուով:

Այնուհետև քունն ու դագարը կտրուում է նրանից, թողնում է նա պաղաատող ժողովուրդը և դիմում է Վաղարշապատ, Հայոց կաթողիկոսի, Սահակի մօտ, յայտնում է նրան իր խորհուրդը: Այս մեծ միտքը օգի մէջ պտտւում էր Հայաստանում, մի ինչ-որ բանի պէտքը զգացւում էր, բայց դեռ ոչ ոք այնպէս պարզ, որոշ ձևակերպութեամբ չէր արտայայտել այդ կարիքը՝ ինչպէս տարօնեցի քարոզիչը: Կաթողիկոսը նրան ընդունում է գրկաբաց, յուսադրում, օգնութիւն խոստանում: Վռամշապուհ թագաւորը աջակցում է նրան: Գումարւում է ազգային ընդհանուր ժողով և վճռւում է ազգային այբուբեն, ազգային լեզուով ժամերգութիւն ունենալ:

Այնուհետև քարոզիչը փոխարկւում է լեզուագէտ-բանասէրի, մի քանի տարի ճանապարհորդում է նա Ասորիքում, գիտնականների հետ խորհրդակցում, աշխատում, փորձեր անում, ազօթում, գիշեր ու ցերեկ մտածում՝ իր երկնած միտքը մարմնացնելու մասին: Տոկուն աշխատութիւնը, մտքի լարումը, ոգևորութիւնը յաղթում են դժուարութիւններին. նա վերջապէս հնարում է ազգային այբուբենը, և 404 թուին առաջին անգամ մագաղաթի վրայ գծագրւում են—«Ճանաչել զիմաստութիւն և զկրտս, իմանալ զբանս հանճարոյ»։—Սա առաջին նախադասութիւնն է՝ հայերէն լեզուով, նորաստեղծ հայերէն տառերով գրուած: Գիւտի յաջողութեամբ անշափ ուրախացած, ապագայ ընդարձակ գործունէութեան հետապատկերով թևաւորուած՝ քարոզիչ-լեզուագէտը թուշւում է դէպի Հայաստան, նման Մովսէս մարգարէին, որ տասն պատուիրանների տախտակները ձեռքին Սինայ լեռնից իջնում էր ժողովրդի մօտ: Վռամշապուհ թագաւորը, Սահակ կաթողիկոսը, հոգևորականներ, իշխաններ, անթիւ ժողովուրդ ղիմաւորում են նոր Մովսէսին ցնծութեան ազաղակներով և երախտագիտութեամբ ընդունում նրա ստեղծած այբուբենը:

Այս հանճարեղ՝ քարոզիչ-լեզուագէտը ամենից նշանաւոր անձնաւորութիւնն է հայոց մի քանի հազար տարուայ պատմութեան մէջ, ազգի ամենամեծ բարերարն է, որի ստեղծած այբուբենը տուեց մեզ ազգային եկեղեցի, պահպանեց հայ լեզուն և տուեց ազգային հին և նոր մատենագրութիւն, այսինքն բոլորը՝ ինչ որ այժմ մենք ունենք: Այս անզուգական բարերարը—լաւ յիշենք նրա անունը—կոչւում էր Մեսրոպ կամ Մաշտոց: Նա ծնուել է Տարօնի Հացեկ գիւղում և թաղուել Օշական գիւղում, Վաղարշապատից ոչ հեռու: Նրա գերեզմանի վրայ եկեղեցի է շինուած և նրա յիշատակը ամեն տարի տօնում է Հայոց եկեղեցին սրբերի կարգում:

Այնուհետև մի նոր, չը տեսնուած գործունէութիւն է սկսուում Հայաստանում. մէկը միւսի յետեից բացուում են հարիւրաւոր դպրոցներ ընդարձակ երկրի զանազան մասերում. ամեն կողմից հաւաքւում են ընտիր, ընդունակ երեխաներ՝ թագաւորական ծախսով այդ դպրոցներում սովորելու. հայերէն թարգմանւում ու բազմաթիւ օրինակներով տարածւում է այդ դպրոցներում Սաղմսը—ընթերցանութեան առաջին դասագիրքը, և հետզհետէ ժամագիրքը, Աստուածաշունչը: Ինքը Ս. Մեսրոպը դառնում է այնուհետև գլխաւոր վերահսկող ազգային լուսաւորութեան գործին. անդադար չըջում է զանազան դասուներ, հսկում դպրոցների վրայ, նոր ուսման դժուարութիւնները հարթում, ուսուցիչներ նշանակում, նոր դպրոցներ բաց անում, անձամբ սովորեցնում: Իսկ թարգմանական գործունէութիւնը, որ նստակեաց կեանք էր պահանջում՝ վիճակւում է գլխաւորապէս Սահակ կաթողիկոսին, որին օգնում են թէ ինքը այբուբենի հնարողը և թէ նորաբաց հայ դպրոցներից աւարտած ընդունակ սաները, որոնցից շատերը, իբրև ուսանող, ուղարկուել էին արտասահմանի մտաւոր կենտրոնները և կատարելագործուել գիտութիւնների և օտար լեզուների մէջ:

Անընդհատ երեսուն և հինգ տարի տեւեց այս տեսչային մտաւոր գործունէութիւնը, Ս. Սահակի և Մեսրոպի ղեկավարութեամբ: Այս միջոցում մի քանի սերունդներ հասան, աւարտելով հայոց դպրոցները, և իբրև քահանայ, ուսուցիչ, թարգմանիչ, գիտուն հեղինակ սփռուեցին մեր երկրում: Հայերէն թարգմանուեցին բոլոր եկեղեցական գրքերը, եկեղեցիներում հնչեց մայրենի լեզուով ժամերգութիւն և աղօթք. եկեղեցին ազգայնացաւ, քրիստոնէական կրօնի լոյսը թափանցեց ժողովրդի հոգու մէջ, և ազգային ծագման ու ինքնաճանաչութեան գիտակցութեան փոխարէն, որ բացակայում էր՝ տարածուեց գիտակցութիւն՝ կրօնի միութեան: Երբ երկու մեծ լուսաւորիչները, Սահակ ու Մեսրոպ, վախճանեցան (439 թուին), գործը կանգ չառաւ: Նրանք հասցրել էին արժանաւոր աշակերտներ ու գործիչներ, որոնք նոյն ոգով և եռանդով առաջ տարան ժողովրդի լուսաւորութեան գործը. հիմնեցին ազգային մատենագրութիւն, որի մէջ նուիրագործւում էր Հայոց եկեղեցին՝ Գրիգոր Լուսաւորչի նահատակութեամբ, Հոփիսիմեան կոյսերի արիւնով, նուիրագործւում էր ազգը՝ անցեալ թագաւորների ու հերոսների տիրալի պատմութիւններով: Մեսրոպի ձեռքերը, իբրև կաթողիկոս, եպիսկոպոս, քահանայ, մատենագիր՝ գլխաւոր գործիչներն էին Հայաստանում, հինգերորդ դարի քառասնական և յիսնական թուականներին, և ահազին ազգեցութիւն

էին ձեռք բերել ժողովրդի մտքի վրայ: Սրանց մէջ առանձնապէս աչքի են ընկնում Յովսէփ Կաթողիկոսը, Ղևոնդ Երէցը, Եգնիկ և Նղիշէ մատենագիր-եպիսկոպոսները:

Եւ ահա երբ պարսկական բանակը, ուրացած հայ նախարարներով ու մոգերի գնդով, Հայաստան էր շտապում՝ հայոց գրի այս աշակերտներն ու ուսուցիչները ժողով գումարեցին և միաբերան վճռեցին՝ դիմադրել Յազկերտի կամքին և արիւնի գնով պաշտպանել քրիստոնէութիւնը: Անհաւասար, յուսահատ էր կոիւը, և նրանք դիմեցին չը տեսնուած, յուսահատ միջոցների: «Եղբայրը թող ձեռք բարձրացնէ հարազատ եղբոր վրայ՝ որ ուրացել է Աստծու պատուիրանը. հայրը թող չը խնայէ որդուն, թող որդին չալնածէ հօր պատուեց. թող կինը կռուի իր ամուսնու դէմ, ծառան զէնք բարձրացնէ տիրոջ դէմ. բոլորի վրայ տիրող պէտք է լինի աստուածային օրէնքը».—այս բանաձևը, որ ոտնակոխ էր անում բոլոր մարդկային օրէնքները և կատարեալ ապստամբութիւն էր տիրող կարգերի դէմ՝ վճռուեց և ընդունեց այդ ժողովում իբրև առաջին պայման: Այնուհետև ժողովի անդամները ցրուեցան երկրի բոլոր կողմերը և անձամբ ու ասորադրեալ հոգևորականութեան միջոցով քարոռեցին կրօնական պատերազմ, ալէկոծեցին ժողովրդի սիրտը և ֆանատիկոսացրած մի մեծ բազմութիւն կազմակերպեցին, որի մէջ կային նոյն-իսկ կանայք:

Երբ բանակը Հայաստան հասաւ՝ այս նոյն հոգևորականները իրանց ազդեցութիւնը գործ դրին և ուրացած նախարարների վրայ: Սրանք գրեթէ բոլորը արդէն հաշտուել էին կասարուած իրողութեան հետ, և արեգակին ու կրակին երկրպագելը այնքան տարօրինակ չէր թւում նրանց. ոմանք էլ քաղաքական անխոհեմութիւն էին համարում յայտնի ապստամբուել պարսիկների դէմ, զգալով նրանց անընկճելի զօրութիւնը և իրանց տկարութիւնը, ուստի լաւ էին համարում այն «առերես» ուրացութիւնը մի առժամանակ էլ շարունակել, մինչև հանգամանքները փոխուեն: Այս վերջին հայեացքին կողմնակից ու քարոզող էր գլխաւորապէս Սիւնեաց նախարար Վասակը, որ թէ իբրև մարդպան, թէ իբրև Սիւնիքի նախարար և թէ անձնական յատկութիւններով—խելքով ու քաջութեամբ, մեծ ազդեցութիւն ունէր միւս նախարարների վրայ: Իսկ Մամիկոնեանների նախարար Վարդանը, որ չէր հաշտուում այս երկու խմբերից և ոչ մէկի հետ՝ լաւ համարեց գլուխն առնել քաջուել Յունաստան և այնտեղ համարձակ պաշտել իր քրիստոնէութիւնը: Եռանդուն հոգևորականութիւնը սակայն միջամտեց այս լքման բոլորին: Թուլասիրտներին խրախուսեց, ժողովրդի բո-

բողոսած պատրաստականութիւնը նրանց ցոյց տուեց, Բիւզանդիոնի օգնութեամբ զօրացրեց. Անոնդին պատգամաւոր ուղարկելով՝ ճանապարհից յետ դարձրեց Վարդանին, որպէս զի իբրև սպարապետ կազմակերպէ զօրքը և դիմադրութեան պատրաստէ: Այսպիսի անվեհեր և յուսալից գործունէութեամբ այդ մի բուռն հոգևորականները, որոնց սիրտն ու հոգին կազմում էր Անոնդը, կարողացան նախարարներից մօտ կէսը գրաւել իրանց կողմը, այնպէս որ ժողովրդից կազմուած կռամաւորների խառնիճազանձ բազմութիւնը ունեցաւ փորձուած առաջնորդներ, և կրթուած նախարարական զօրքերն էլ միացան նրանց հետ: Կազմուեց մի բանակ, բաղկացած մօտ վաթսուէնկուէց հազար հոգուց—մի շատ մեծ քանակութիւն, եթէ ի նկատ առնենք, որ նախարարներից հազիւ թէ կէսը նրանց հետ էին, իսկ միւս կէսը, Վասակի թելադրութեամբ ու առաջնորդութեամբ, իր զօրքերով հաւատարիմ մնաց պարսիկներին:

Աւարայրի դաշտում, Հայաստանի սահմանագլխի մօտերը, տեղի ունեցաւ վճռական ճակատամարտը, որին ներկայ էին դարձեալ Անոնդը, Յովսէփ կաթողիկոսը և շատ ուրիշ հոգևորականներ, որոնք իրանց հոգեշունչ քարոզներով սրտապնդում էին ժողովրդական բանակը: Արիւնահեղ եղաւ կռիւը, որի մէջ ընկան քրիստոնեայ բանակի 22 իշխաններից ինը, որոնց թւում և ինքը սպարապետ Վարդանը: Կոտորածը երկու կողմից շարունակուեց մինչև երեկոյ. բայց քրիստոնեաները, առանց առաջնորդի մնալով՝ վերջապէս լքեցին պատերազմի դաշտը և ցրուեցան, ամրացան անառիկ տեղեր, դիմադրութիւնը նոյն եռանդով շարունակելու:

Երկիրը աւելի ևս ալէկոծուեց, ապստամբութիւնը, փոխանակ զսպելու, աւելի արծարծուեց. գիւղերից, քաղաքներից ժողովուրդը փախչում էր լեռներն ու անտառները և գունդեր կազմելով՝ յանկարծական յարձակումներ էր գործում պարսից զանազան գնդերի վրայ ու մնասնեք տալիս: Սկսուեց մի կատարեալ հրոսակամարտ (պարտիզանական կռիւ): Յազկերտը հասկացաւ, որ հայերը բռնի ոյժով իրանց հաւատը չեն ուրանայ, իսկ կոտորել մի ամբողջ ժողովուրդ—ենթադրելով թէ հնարաւոր լինէր այս—ամենևին նրա հաշուին չէր գալիս: Այն դարում, երբ ազգաբնակչութիւնը շատ սակաւ էր, աշխատող, հարկ վճարող գլուխը թանգ էր գնահատուում. ուստի ձեռնտու չէր Յազկերտին ծաղկած, մշակուած մի երկրի փոխարէն աւերակ ու ամայի տարածութեան վրայ տիրել:

Եւ Յազկերտը ստիպուեց տեղի տալ—թողութիւն չնորհեց հայ ժողովրդին և կատարեալ ազատութիւն տուեց իրանց հայ-

րենի կրօնը պաշտելու: Միայն հայ հոգևորականներից 9 անձ քննութեան ենթարկել հրամայեց, մեղադրելով նրանց երկու ամենամեծ յանցանքների մէջ, այսինքն որ նրանք ատրուշաններ են քանդել և հայոց ապստամբութիւնը կազմակերպողներն են եղել: Մեղադրուածները, որոնց մէջ էին Ղևոնդը, Յովսէփ կաթողիկոսը և ուրիշները, չուրացան իրանց արածները, ընդհակառակը, պարծենում էին նրանցով և զուարթութեամբ ու սրամտութեամբ ծաղրում էին դատաւորներին ու յանդիմանում նրանց կրօնի կեղծիքը: Նոյնպիսի զուարթութեամբ ընդունեցին գլխատուելու պատիժը, և Ղևոնդը, իբրև պատիւ՝ կաթողիկոսին էր առաջարկում, նախ ընդունել նահատակութեան պատկը, ուրովհետև աստիճանով բարձր էր բոլորից:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ հայոց այրուբենը ծընունդ առաւ կրօնական անհրաժեշտ պիտոյքներից. նոյն պիտոյքների պատճառով հայոց անդրանիկ զպրոցների աշակերտները հոգևորական դարձան, առաջին ընդհանուր ազգային շարժումը, որ միութեան գիտակցութիւն տարածեց ժողովրդի մէջ՝ կրօնական հողի վրայ ծագեց: Ուրեմն հինգերորդ դարի կէսերին հիմք դրուեց այն կրօնական գրականութեան և հոգևորական տարրի գերակշռութեան, որ տեսցին մինչև 19-րդ դարը, մինչև որ նոր ժամանակների հասկացողութիւնները կամացկամաց արծարծուեցին և մեր մէջ, և աշխարհական մատենագրութիւնն ու ազգային գիտակցութիւնը եկան փոխարինելու նեղ-կրօնական դարաւոր ճաշակն ու հասկացողութիւնները:

Այս կրօնական պատերազմի պատմութիւնը գրել են երկու հեղինակ հինգերորդ դարում, Եղիշէն և Ղազար Փարպեցին: Երկուսի ուղղութիւնն էլ նոյնն է, բայց ոգևորութիւնը տարբեր: Եղիշէն, անդրանիկ հայ զպրոցների առաջին պտուղներից մէկը, կրօնական պատերազմը պատրաստող եպիսկոպոսների խմբին է պատկանում. նա մասնակից եղաւ Արտաշատի ժողովին, որտեղ խմբագրուեց հայերի համարձակ և վճռական պատասխանը պարսից առաջարկութեան դէմ, և այնուհետև միւս նշանաւոր հոգևորականների հետ եռանդով աշխատում էր կրօնական պատերազմը պատրաստելու: Ուրեմն նա կուսակցական մարդ էր, կոռուղ կողմերից մէկի գործունեայ անդամը: Վերը տեսանք, ինչ մոլեռանդութեան էր հասել եպիսկոպոսների ժողովը, որ թոյլ տուեց որդուն զէնք բարձրացնել հօր վրայ և կնոջը՝ կռուել իր ամուսնու դէմ: Այս ֆանատիկոս խմբին էր պատկանում և Եղիշէն, որ մինչև կոբւը՝ ամենայն եռանդով աշխատում էր գրգռել, պատրաստել ժողովուրդը. իսկ կռուից յետոյ, երբ քրիստոնէայ բանակի զօրավարն ընկաւ և գունդը

ցրուեց՝ նա իր սրտի բորբոքը թափեց մագաղաթի վրայ: Բըռնութիւնը, որքան և ճնշող լինի՝ չի համարուի արդարութիւն, և համոզուած հոգին, թէպէտ յաղթուած՝ չի ընկճուի և միշտ կը պահէ մի բողոքի հառաչանք, մի խորին ատեւութիւն ճնշող ոյժի դէմ: Գեղեցիկ են այն խօսքերը, որ ասում են կապուած հայ նախարարները Շապուհին («Արչակ երկրորդ», Խոր, Գալֆայեանի):

«Ըդ մարմին, միայն զայս մարմին
Կարես գերել քեզ ի նախատ.
Սակայն ոգիք մեր երկնային,
Սիրտ հայկազանց են միշտ ազատ:
Ազատ են, ազատ մեր լեզուք՝
Մաղթել ըզջանթս արդարութեան
Ի գլուխ ձեր, ո՞վ արիւնարբուք,
Որ աւերէք ըզ Հայաստան»:

Եւ Եղիշէի ազատ լեզուն շանթ ու թոյն է թափում ամբողջ պարսկական կողմի վրայ, սկսելով Յազկերթ թագաւորից մինչև Վասակ իշխանը, մոգերից մինչև ուրացած հայ քահանաները: Նա չէ կարող սառնութեամբ յիշել Յազկերտի, Մինչնեքսէի, Վասակի անունները. նախատական խօսքեր, որ հայհոյանքի են համարւում, մեղադրութիւններ, որոնք ճշմարտութեան սահմանից դուրս են գալիս՝ սովորական երևոյթներ են նրանց վերաբերմամբ: Յազկերտը Եղիշէի գրչի տակ դառնում է կատաղի ցուլ, վիրաւորուած արջ, թունաւոր օձ, զայրացած առիւծ, ալէկոծուած ծով, խելագար, մտքով կոյր թագաւոր, սատանայի թոյնի աման եւ այլն: Նոյնպիսի քնքոյշ մակդիրներ կրում են պարսկական կողմի միւս պարագլուխներն էլ: Բայց ամենից քստմնելի է Վասակի նկարագիրը, Վասակի, որ բացի այդ ատելի պարսկական կուսակցութեան գործունեայ անդամը լինելուց՝ նաև ուրացեալ է, մատնիչ է և զէնք է բարձրացրել հայրենիքի դէմ: Եւ Եղիշէն ծայրայեղ թշուառութիւններով լրցւում է նրա կեանքի վերջին շրջանը: Նրան դատի են ենթարկում Պարսկաստանում, որովհետև ապացուցւում է, որ նա արքունական հարկերից գողացել է, անհեռատես քաղաքականութեամբ խոստացել է Հայոց աշխարհը մոգութեան դարձնել և պատճառ է դարձել աշխարհի աւերուելուն. իսկ քրիստոնեայ նախարարները և մանաւանդ հոգևորականութիւնը ապացուցւում են, որ նա դաւաճան է եղել պարսից թագաւորի դէմ: Այս պատճառով նրան զրկում են պատիւներից և նախարարական իշխանութիւնից, ամբոխի ծաղրի ու նախատիքի առարկայ դարձնում ու բանտ ձգում: Բանտում խեղճութեան մէջ է

նա. Սիրենայ իշխանը հացի կարօտ է մնում, և մուրացած հացով նրան կերակրում են ծառաները. քրիստոնեայ նախարարները, որ նոյն բանտումն են՝ նրա հետ չեն խօսում, և նա երեկուայ բարեկամների մէջ ինքն իրան զգում է մենակ, ատուած: Նրա տոհմական ստացուածքները, կանանց զարդերը ծախում են, նրա պապերի չիբիմները բաց անում, որպէսզի մի բան գտնեն, բերեն նրա պարտքերը վճարելու: Թշուառութեան ծայրն հասած՝ նա անտանելի ախտերով վարակում հիւանդանում է. փորը բորբոքւում է, գոգը տորւում, մարմինը քայքայւում: Աչքերը որդնոտում են և որդերը քթի ծակերից ներքև թափւում. ականջները խլանում են, չրթուկները ծակոտւում. ձեռների ջլերը լուծւում են, անդամալոյծ են դառնում, ոտների կրունկները դէպի յետ ծռւում: Մահուան հոտ է փչում նրանից, և ձեռնասուռն ծառաները փախչում են նրանից: Միայն լուզուն է մնում առողջ նրա բերանում, բայց նա էլ ապաշխարութեան խօսք չէ արտասանում: Խեղդամահ է լինում նա, և անտանելի տանջանքներով դժոխք իջնում:

Այսպիսի քստմենլի նկարագիրը դարձեալ բաւական չէ Եղիշին. նրա անհուն զայրոյթը չէ յագենում այսքանով. Վասակի դիակն էլ նրա անյագ վրէժխնդրութեան են ենթարկւում.— «նա շան պէս սատկեց և իշի նման քարշուեց» — այսպէս է վերջացնում Եղիշէն Վասակի թշուառութեան նկարագիրը, երբեմն երևելի Սիրենայ նախարարի, որի խելքը, քաջութիւնը անուրանալի են և որի հայրենասիրութիւնը գովում է Ս. Մեսրոպի աշակերտ Կորիւնը:

Բոլորովին ուրիշ նկարագիրների ենք պատահում՝ երբ Եղիշէն խօսում է քրիստոնեայ բանակի և նրա պարագլուխների մասին: Այստեղ այլ ևս մարդիկ չեն գործողները, մարդկային հաշիւներով, երկիւղով, թերութիւններով, այլ գերմարդկային արարածներ են, անբիծ ամեն բանով: Երկրաւոր կեանքը արհամարհուած է նրանց աչքում. ազգական, ստացուածք, փառք, իշխանութիւն, կեանքի ապահովութիւն — ոչինչ բաներ են նրանց համար: Նրանք ապրում են միայն երկնայինի համար, լըցուած Աստծու սիրով: Նրանք կուում են՝ միայն եկեղեցու պաշտպանութեան համար: Ժողովուրդը, միշտնչ, մի հոգի դարձած՝ դիմում է դէպի մահ՝ ինչպէս ոչխարները դիմում են դէպի աղը. ոսկին ընկած է լինում, և ոչ ոք ձեռք չէ տալիս վերցնելու: Զօրավար Վարդանը՝ սուրբ, քաջ, առաքինի, կորովի, նահատակ, մակդիրներն է կրում, սրան համապատասխան և միւս իշխանները՝ «Փափկասուն տիկնաք Հայոց աշխարհին», ծրոնց ամուսինները բանտարկուած էին Պարսկաստանում՝ կա-

տարեալ հրեշտակներ են. մոռացած իրանց նախկին փարթամ կեանքը, թողած իրանց իշխանական ապարանքները՝ բանջարեղէնով են ապրում, գետնի վրայ, խտրներով քնում. ոչ մի տրտունջ չէ դուրս գալիս նրանց բերանից, միշտ զուարթ ու հոգով մխթարուած՝ նրանք անդադար սաղմոսներ են երգում և Սուրբ Գիրքը կարդում. առանց կերակրի, երգերի քաղցրութեամբ միայն ապրում են՝ ճպուռների նման եւ օդ ծծելով մընում են կենդանի:

Այսպիսի անհուն սիրով ու խանդաղատանքով լցուած է եղիշէն քրիստոնեայ բանակի վերաբերմամբ և անծայր, անհաշտ ատելութեամբ ու զայրոյթով՝ պարսիկների և ուրացած հայերի դէմ: Նա, հետեւելով իր սրտի թելադրութեան, իբրև բորբոքուած ֆանատիկոս կռուող՝ ծայրայեղութեան մէջ է ընկնում երկու կողմերի նկատմամբ էլ: Նա պատմական նիւթից կազմել է մի բանաստեղծութիւն, զործող անձնաւորութիւնները վերածել է դրական և բացասական տիպերի և նրանց զարդարել է իր վառ երևակայութեան ստեղծագործութեամբ: Այս յատկութեան չնորհիւ՝ եղիշէն ահագին ժողովրդականութիւն է ձեռք բերել, դարերով եղել է ազգի ամենասիրելի ընթերցանութեան գիրքը, որով բազմաթիւ սերունդներ են ոգևորուել: Եւ եթէ Վարդանանց պատերազմը, բացի եկեղեցիներում՝ զուտ կրօնական տեսակէտով տօնուելուց, դարձել է նաև ազգային տօն՝ դա եղիշէի «ոսկեղինիկ» գրուածքի չնորհիւ է:

Եղիշէի բանաստեղծական գրուածքի գունաւորումները պարզում են մեր առաջ, երբ նրան համեմատում ենք Ղազար Փարպեցու պատմութեան հետ: Ղազարն էլ, անտարակոյս, համակրում է քրիստոնեաներին եւ նրանց սրբացնում ու իդէալացնում է, մանաւանդ որ մօտ քառասուն տարի անցել էր պատերազմից՝ երբ նա գրում էր պատմութիւնը, ուրեմն և աւանդութիւնը նուիրագործել էր հաւատի համար նահատակուածների անունը և եկեղեցին նրանց դասել էր սուրբերի դասը: Բայց չը նայելով սրան՝ Ղազարի մօտ կենդանի մարդիկ են երկու կուսակցութեան՝ գործող անձնաւորութիւնները, իրականին մօտ և բնական: Քրիստոնէութեան պարագլուխներն էլ, իբրև մարդ, ունեն թերութիւններ ու աշխարհական հոգսեր, մոգութեան կողմնակիցներն էլ ունեն արժանաւորութիւններ ու արգահատելի կողմեր: Մեծ է զանազանութիւնը մանաւանդ այս վերջին, պարսկական կուսակցութեան, անձերի նկարագրութեան մէջ: Յազկերտը այստեղ հանդիսանում է իբրև իր պետութեան շահերը պաշտպանող, իր դաւանած կրօնին նախանձախնդիր, չրջահայեաց, մինչև իսկ արդարադատ թագաւոր, և

ոչ թէ մի հրէշ՝ ինչպէս Եղիշէի մօտ: Իսկ Վասակը, որին նոյնպէս ատում է Ղազարը և կոչում է նենգաւոր՝ նրա պատմութեան մէջ դուրս է գալիս իբրեւ մի ակամայ գոհ հանգամանքների և ընթերցողի գուլթն է չարժոււմ: Իր նախատուած աղջկան պաշտպանելու համար նա թշնամանում է իր փեսայ Վարազվադանի հետ. սա գնալով Պարսկաստան՝ ուրանում է հաւատը և թելադրում է Միհրնեբսէհին, Յազկերտի մեծ վեղիւրին, որ քրիստոնէութիւնը աշխատի վերացնել Հայաստանից. այս կերպով, ինչպէս նա համոզուած էր, իր ատելի աները կամ հոգով կը կորչի (երբ ընդունէ մոգութիւնը), կամ մարմնով (եթէ դիմադրէ թագաւորի հրամանին), իսկ ինքը կը ստանայ նրա նախարարական իշխանութիւնը իբրեւ վարձատրութիւն իր տրւած օգտակար խորհրդին, ինչպէս և վերջիվերջոյ լինում է: Ուրեմն Վասակը նախ և առաջ ամբաստանում և որոգայթի մէջ է ձգւում ներքին թշնամու ձեռքով, Վարազվադանի դաւաճան քսութեամբ: Պարկաստանից, ուրանալուց յետոյ, երբ նախարարները վերադառնում են Հայաստան՝ Յազկերտը իր մօտ պատանդ է պահում Վասակի երկու որդոցը. որ և է պատամբութեան փորձ Վասակի կողմից բաւական էր, որ նրա զոյգ որդիքը մի օրում չարաչար մահով սպանուէին: Չը նայելով այս բանին, երբ Վարդանը գլուխը առնում քաշւում է Յունաստան՝ Վասակը առաջինն է լինում, որ նախարարներին խորհուրդի է հրաւիրում և յորդորում է, որ մարդ ուղարկեն յետ կանչեն նրան, որովհետև առանց Վարդանի իրանց մտածած գործը (պատամբութիւնը) գլուխ չի գայ: Իսկ թէ ինչ է այնուհետև կատարւում, ինչու է Վասակը հակուում պարսիկների կողմը—այստեղ մի անթափանցելի վարագոյր կայ, որ բաց չէ անում Ղազարը: Պատերազմից յետոյ, երբ Վասակը իբրեւ յանցաւոր զրկւում է պատիւներից և իշխանութիւնից՝ բանտ չէ ձգւում, որդնոտում, այլ խեղճութեան մէջ ապրում և մեռնում է Պարսկաստանում, անդադար լալով, ծեծելով իր մեղաւոր գլուխը, խղճահարուած, որ երկրային փառասիրութեամբ երկնային կեանքից զրկուեց և Վարդանի մահուան պատճառ դարձաւ:

Այս տեղեկութիւններից, որոնք շատ մեղմացնում են Վասակի յանցանքը և զրեթէ նրան արդարացնում մեր խղճի առաջ, մանաւանդ նրա վերջի անկեղծ, խոր զղջումը,—սրանցից ոչ մէկը չը կայ Եղիշէի մօտ: Եղիշէն որոշել էր Վասակից ստեղծել մի ամենաչար մարդու, ստոր դաւաճանի, սատանայի գործիքի, անգեղջ չարագործի տիպ, որ հէնց այս աշխարհում էլ գտնում է սոսկալի հատուցում, այս պատճառով նա դէն է ձգել այն փառ-

տերը, որոնք նպաստաւոր էին Վասակի համար: Իսկ չը հաւատալ Փարպեցուն մենք իրաւունք չունինք, որովհետեւ նա էլ անպայման ատում է Վասակին, ուրացեալ ու նենգաւոր կոչում և նրան համարում պատճառ Վարդան սպարապետի մահուան, ուրեմն նա չէր կարող իրանից հնարել չեղած հանգամանքներ՝ նրան արդարացնելու նպատակով: Նա պարզապէս՝ աւելի անաչառ պատմիչ է, որ բնականապէս բացատրւում է նրանով, որ գրում է բաւական ուշ, երբ սուր կռուակցականութիւնը դադարել էր, կրքերը հանգարտուել էին, ուրեմն երևոյթները կարելի էր տեսնել ու գնահատել՝ իրականին աւելի մօտ:

Ուրեմն տեսնում ենք, թէ միևնոյն բանակին պատկանող երկու հեղինակ՝ որչափ իրանց ոգով տարբերւում են միմեանցից և ինչպէս Ղազարի պատմութիւնը միջոց է տալիս ուղղագրելու Եղիշէի պատմութիւնը և կրօնական պատերազմի իրականութիւնը աւելի լաւ հասկանալու: Բայց պէտք է նկատել, որ Ղազար Փարպեցին էլ պատերազմի բոլոր հանգամանքները չէ տալիս այնպէս՝ ինչպէս որ իրօք եղել են, և նա ինքն էլ—չը խօսելով Եղիշէի մասին,—դեռ կարօտ է ուղղագրուելու ուրիշ պատմական աղբիւրով, որ դժբախտաբար գոյութիւն չունի:

Ուրեմն որտեղից գիտենք, թէ Ղազարի պատմութիւնն էլ կարօտ է ուղղագրութեան, եթէ հակառակ խօսող փաստեր չը կան մեր առաջ և չը կայ ուրիշ պատմագիր, որ հերքէր նրա գրածները: Այս հարցին պատասխանում է դարձեալ բանասիրութիւնը, որ քննադատութեան չնորհիւ մի շատ հետաքրքրական երևոյթ բացեց մեր հին մատենագրութեան մէջ:

Մեր հին պատմագիր-հեղինակները իրանց պատմական աշխատութիւնները գրում էին ոչ թէ ինքնաբերաբար, այլ որ և է ակնաւոր անձի պատուէրով, որ և հանդիսանում էր հեղինակի մեկենասը: Պատուիրողը սովորաբար լինում էր որ և է նախարար, կամ նախարարական տոհմի պատկանող բարձրատիճան մարդ, և նա, պատուիրելով հեղինակ-վարդապետին այս-ինչ պատմական նիւթի մասին գրել՝ բնականապէս ցանկանում էր որ իր նախարարական տոհմի անցեալն ու ներկան որչափ կարելի է լաւ գոյնեւորով դուրս գայ ու փառաբանուի այդ գրուածքում: Այս ցանկութիւնը լաւ բացատրւում է այն տոհմասիրական դրութեամբ, որ վերը բացատրեցինք.—այդ հին ժամանակ չը կար ընդհանուր ազգային գիտակցութիւն, այլ տոհմային—աշիրաթային, և ամեն մի նախարար բացառապէս հետաքրքրւում էր իր տոհմի պատմութեամբ, պարծենում էր իր տոհմական պարծանքով և ոչ թէ ընդհանուր ազգի: Հեղինակն էլ, որչափ և անկախ համոզմունքի տէր մարդ լինէր, դարձեալ

ի նկատի պէտք է առնէր իր բարձրաստիճան մեկենասի հաճոյքը և պէտք է նրա տոնմը շատ թէ քիչ փառաւորէր, առաւելապէս շեշտելով նրա տոնմի գործած քաջութիւններն ու առաքելութիւնները և մեղմացնելով կամ նոյն-իսկ լռելով նրա պակասութիւնները, աւելի ուշադրութիւն դարձնելով այդ տոնմի կատարած գործերի վրայ և անտես անելով միւս տոնմերի գործերը:

Այս կերպով գրել են Եղիշէն, Փարպեցին, (գուցէ և Փաւստոսի հեղինակը)՝ Մամիկոնեան տոնմի պատմութիւնը, Դաւիթ և Վահան Մամիկոնեանների պատուէրով, Խորենացին, Սեբէոսը, Դեոնը, Յովհաննէս կաթողիկոսը՝ Բագրատունեաց տոնմի պատմութիւնը, Բագրատունի իշխանների ու թագաւորների պատուէրով, Թովմաս վարդապետը՝ Արծրունեաց պատմութիւնը, Արծրունի Գուրգէն իշխանի պատուէրով և այլն: Ուրեմն սրանց պատմութեան մէջ հերոսացած ու փառաւորուած է իւրաքանչիւր հեղինակի մեկենասի տոնմը, և սրանց գրածը ոչ թէ ընդհանուր հայ ազգի պատմութիւն է, այլ տոնային—Մամիկոնեան, Բագրատունի, Արծրունեաց և այլ տոնմերի, և ամեն մէկի գրուածքում պատմական ճշմարտութիւնը որոշ չափով ալլալուած է, որչափ այդ պահանջն է՝ մեկենաս տոնմի պատիւն ու պարծանքը: Նոյն-իսկ Խորենացին, որ ամբողջ գլխով բարձր է կանգնած միւս պատմագիրներից, որ առաջինը եղաւ ընդհանուր ազգային գիտակցութիւնն ունեցող ու արծարծող, որ նեղ-տոնային սահմանափակութիւնը պատառելու համարձակութիւն ունեցաւ և ընդհանուր ազգային պատմութիւն գրեց, նոյն-իսկ այս լուսամբիտ ու հեղինակաւոր պատմիչը չը կարողացաւ բոլորովին ազատուել տոնմասիրական յատկութիւններից և խուսկ է ծխում երբեմն Բագրատունի տոնմին, սակայն պահպանելով որոշ չափ ու վայելչութիւն, աշխատելով, որ իր գովեստները հիմնուած լինին պատմական իրողութիւնների վրայ կամ ազատուցուին առողջ դատողութեամբ:

Մի քանի նմուշներ բերենք այս տոնմասիրական պատմութիւններից, որոնցից բացայայտ կերեի, թէ՛ որչափ գունաւորուած է իրողութիւնը տոնմային հեղինակի գրչի տակ:

Թովմաս վարդապետը (Ժ դար), որ Արծրունեաց տոնմի պատմիչ է, Արծրունիներին մինչև երկինք է բարձրացնում: Նրանք ականաւոր անձնաւորութիւններ են, կատարեալ հերոսներ, որոնք մասնակցութիւն են ունենում համաշխարհային պատմութեան նշանաւոր անցքերում: Նրանցից մէկը Աղէքսանդրը Մակեդոնացու դէմ կռուի է դուրս զայիս և նրա երեւի զօրաւարներին յաղթում, անաբեկում, նոյն-իսկ Աղէքսանդրի

հետ մենամարտել է սկսում. վերջը նշանակում է եգիպտոսի ու Հնդկաստանի թագաւոր: Ուրիշ երկու Արծրունիներ Հայկազեան Տիգրանին օգնում են Աժդահակի դէմ պատերազմելիս. նրանցից հէնց մէկը բռնում է Աժդահակին յետեից, այնպէս որ Տիգրանին միայն մնում է տէգը ցցել անպաշտպան Աժդահակի սիրտը: Նոյն Արծրունիներն են, որ առաջնորդում են հրէից գերութեան, երբ սրանց աղատութիւն է տալիս Կիւրոսը. նրանք բերում տեղաւորում են գերիները Հրէաստանում և Զորաբաբէլին առաջնորդ նշանակում նրանց վրայ: Նոյն Արծրունի եղբայրները մասնակից են լինում և Կիւրոսի պատերազմին Կրեսոսի դէմ և իրանք են, որ հնարագիտութեամբ որոգայթի մէջ են ձգում Կրեսոսին և նրան ձերբակալում:—«Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլ և առասպելաց առասպել», կը բացականչէր դարձեալ Խորենացին, եթէ այս «պատմութիւններին» ծանօթ լինէր:

Մի ուրիշ օրինակ բերենք Ղևոնդից (Ը. դար), որ Բագրատունեաց պատմիչ է: Ութերորդ դարի կէսերին, հայ նախարարները, արաբական լուծի ճնշման չը կարողանալով դիմանալ՝ խորհուրդ են անում ապստամբուել և անկախութիւն ձեռք բերել: Խորհուրդի հոգին ու պարագլուխը լինում է Գրիգոր Մամիկոնեանը: Հայաստանի իշխանապետ է լինում այս ժամանակ Աշոտ Բագրատունին, որ իւր պաշտօնում նշանակուած է արաբացոյց խալիֆայից: Նախարարները իրանց խորհուրդը յայտնում են և Աշոտին. սա նախ աշխատում է յորդորել, որ նրանք յետ կանգնեն անիրազործելի, վնասակար մտքից, և հանդիստ նստելով վայելեն իրանց այգիներն ու անդաստանները. բայց տեսնելով, որ նախարարները հաստատ կանգնած են իրանց խօսքին և բռնորդ զօրքն էլ նրանց հետ միաբան է՝ յակամայից համաձայնութիւն է յայտնում: Բերում են խաչ ու աւետարան ու երգւում: Այնուհետև նախարարները պատրաստւում են, անառիկ տեղ քաշւում և յայտարարում են ապստամբութիւն: Այս միջոցին Աշոտը յարմար ըստէ գտնելով մի քանի նախարարներով զաղտնի փախչում է ապստամբների բանակից, նպատակ ունենալով գնալ միանալ Արաբացոյց հետ և իւր հայրենակիցները դէմ կըռուել: Մամիկոնեան Գրիգորը լսում է դաւը. համաձայն, բռնում է Աշոտին և աչքերը կուրացնել տալիս: Ապստամբութիւնն էլ գլուխ չէ դալիս, որովհետև Գրիգորը չուտով փորի հիւանդութիւնից մեռնում է:

Այս պատմութիւնը շատ նման է Վարդանի ու Վասակի պատմութեան, այնպէս չէ. երկու դէպքումն էլ Մամիկոնեան-

ները գլուխ են կանգնել ազգային շարժման, երկու դէպքումն էլ մի-մի նշանաւոր հայ նախարար, այնտեղ մարդպան Սիւնի Վասակը, այստեղ իշխանապետ Բագրատունի Աշոտը, երեսանց համաձայնութիւն են տալիս ու երդում, յետոյ դաւաճանելով ազգային շահերին՝ հեռանում ու թշնամիների կողմն աջնում։ Պէտք էր ուրեմն սպասել, որ երկու դէպքի գնահատութիւնն էլ հաւասար լինէր. կամ Աշոտն ու Վասակը դաւաճան, ազգութեանց հրատարակութիւն, իսկ Գրիգորն ու Վարդանը հայրենասէր հերոսներ, կամ ընդհակառակը, այս վերջինները հրատարակութիւն տաքջուլիս, փնասակար գողութիւններ, իսկ առաջինները՝ խոհեմ, հեռատես հայրենասէրներ։ Բայց հէնց բանն էլ այն է, որ Վարդանի ու Վասակի ընդհարման պատմութիւնը գրել են Մամիկոնեան տան տոհմային հեղինակներ, իսկ Գրիգորինն ու Աշոտինը՝ Բագրատունեաց տան տոհմային պատմիչ Դեոնդը։ Սա առանց քաշուկու խիստ խօսքերով պախարակում է Գրիգոր Մամիկոնեանին (=Եղիշէի Վարդան Մամիկոնեանին), կոչելով նրան խորամանկ, նենգաւոր, բարեգրութ, չարասէր, նմանեցնելով նրան ագռաւի և նրա մահը համարելով աստուածային պատուհաս՝ նրա չարագործութեան արդար վրէժ, և նա «սատկում է և յիշատակը անհետ ջնջւում է»։ այն-ինչ Աշոտը (=Եղիշէի Վասակին) հանդիսանում է «խմաստուն», «Հայոց աշխարհի փառք և պարծանք», «պերճ պտակ հայ նախարարների»։

Այս օրինակները բաւականաչափ ցոյց են տալիս տոհմասիրական պատմութեան յատկութիւնը։ Սա—մի կուսակցական մատենագրութիւն է, որի մէջ որոշ տոհմի պատիւն ու պարծանքը պաշտպանելու համար զոհ են բերւում աննպաստ պարագաները, նոյն-իսկ համոզմունքը, ճշմարտութիւնը։ Ուստի այսպիսի տոհմային պատմիչ խօսքերի հիման վրայ չէ կարելի անսխալ դատողութիւն անել այնպիսի պատմական իրողութիւնների մասին, որոնց մէջ խառն է այն տոհմը, որի պատմութիւնն է գրւում։ Պէտք է հակառակ կուսակցութեան, ի հարկէ, նոյնպէս կողմնապահ, պատմիչ գրուածքն էլ աչքի առաջ ունենալ և երկուսի համեմատութիւնից մի միջին եզրակացութիւն հանել։—Մենք տեսանք, որ Փաւստոսի անծանօթ հեղինակը տալիս է մի շարք Մամիկոնեան պանծալի հերոսների անուններ. տեսանք, որ Եղիշէն ու Փարպեցին հերոսացնում, անմահացնում են Մամիկոնեան Վարդանին։ Բայց այս հեղինակները՝ Մամիկոնեան տան տոհմային պատմիչներ են։ Պէտք էր, իբրև հակա-կիժ, ունենալ և Սիւնեաց տան մի պատմիչ գրուածք. պէտք էր, առածին համեմատ, լսել և միւս կողմը—*audiatur et altera pars*։ Բայց այդ միւս կողմից մեր ձեռքը չեն հասել պատմու-

թիւններ: Խորենացին, որ Մամիկոնեան տոհմը այնքան էլ չէ սիրում՝ իւր պատմութեան վերջակէտը դնում է հէնց այնտեղ, որտեղ պէտք է սկսէր գրել կրօնական պատերազմի մասին: Այս խորհրդաւոր լուսթիւնը կարող է բացատրուել նրանով, որ նա գուցէ շատ տարբեր բաներ պէտք է պատմէր այս պատերազմի մասին, բայց եկեղեցում նուիրագործուած սրբերի դէմ գրել դժուարանալով՝ լաւագոյն է համարել ոչինչ չը գրել: Վեցերորդ դարում եղել է մի պատմիչ Սիւնեաց տոհմի Պետրոս եպիսկոպոս, որին շատ գովում են մի քանի հեղինակներ: Սրա պատմութիւնն էլ անհետացել է, գոնէ մինչև այժմ դեռ գտնուած չէ: Արդեօք այս կորուստի պատճառն այն չէ, որ «մատնիչ» Վասակը նրա մէջ բոլորովին տարբեր կերպարանքով էր դուրս բերուած և անհաճոյ բաներ կային ուխտապահ կուսակցութեան մասին: Այս հարցերը բնականաբար ծագում են մեր մէջ, երբ համեմատում ենք Եղիշէի ու Ղազարի պատմութիւնները և նկատում ենք այնքան զանազանութիւններ Սիւնեաց իշխան Վասակի նկարագրի մէջ, չը նայելով որ երկուսն էր Մամիկոնեան տոհմի պատմիչ են:

Ուրեմն բանասիրութիւնը մի նոր գիծ էլ նկատեց մեր հին հեղինակների մէջ—տոհմային կուսակցականութիւն: Եւ այս գիծը միշտ պէտք է ի նկատի ունենալ նրանցից օգտուելու ժամանակ: Բաւական չէ գիտենալ միայն, թէ ինչ են ասում նրանք. անհրաժեշտ է ուշադրութեան առնել նաև, թէ ով են ասողները:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ